

§ 1. Українська мова

Українська мова — мова корінного населення України, а також українців, що проживають за її межами. Вона належить до східної групи слов'янських мов. Це державна мова всього народу України, що й визначено ст. 10 Основного Закону — Конституції України: «Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України»¹. Поза межами України в усній і писемній формах українська мова функціонує серед українців, які проживають у Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Сербії, Хорватії, Угорщині, США, Канаді, країнах Латинської Америки, Австралії. В усній формі українською мовою послуговуються українці, які проживають у Росії, Молдові, Білорусі, Казахстані та в інших пострадянських країнах.

Слово (термін) *україна* в писемних пам'ятках вперше згадується у 1187 р. в Київському літописі (за Іпатіївським списком) в оповіді про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, який ходив походом на половців. У тому ж літописі під 1189 р. теж згадується слово *україна* на позначення подністрянського Пониззя. У Галицько-Волинському літописі під 1213, 1280, 1282 рр. також зустрічаємо слово *україна* на позначення пограничних земель стосовно державних на той час центрів у Києві або в Галицько-Волинському князівстві.

Значення пограничної землі слово *україна* зберігає також у XV—XVI ст. У документах згадується «Україна подільська», «Україна брацлавська», «Україна київська». Та з розвитком Козаччини в XVI ст. слово *україна* стає географічною назвою козацької території, яка охоплювала широкі земельні простори Правобережної та Лівобережної Наддніпрянщини.

Особливого політичного значення назва *Україна* набуває за часів Хмельниччини. І хоч офіційною назвою Козацько-Гетьманської Держави XVII—XVIII ст. була «Войсько Запорозьке», територія, яку вона займала, називалася Україною, і назви

¹ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

Україна, український, український народ часто вживалися у політичному і культурному житті Гетьманщини, хоч офіційною назвою вона не стала. Лише у ХІХ ст. у зв'язку з об'єднанням більшості українських земель і утворенням суцільного територіального масиву назва Україна вживається в громадському і приватному житті, витісняючи назву Малоросія.

Після проголошення у 1918 р. Української Народної Республіки назви *Україна, український народ* були прийняті як офіційні. За часів Радянського Союзу Україна називалася Українська Радянська Соціалістична Республіка. Після розпаду Радянського Союзу Україна стала суверенною, незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою, що й засвідчує стаття 1 Конституції України.

Отже, назва *українська мова* має давню традицію, що підтверджують її писемні пам'ятки, які ведуть свій початок від зародження книжності та перших шкіл у Києві після хрещення Русі.

Українська мова як одна зі слов'янських мов має багато спільних із ними рис, але й істотно відрізняється від них на фонетичному, лексичному та морфологічному рівнях. До найважливіших рис української мови можна віднести такі:

у фонетиці:

а) звук [і] в закритому складі, який чергується з [о] чи [е] у відкритому (*гора — гір, печі — піч, на зеленому — на зеленім*);

б) звук [ч'] у кінці слів (*стрілець, палець, олівець, свинець*);

в) відсутність м'якого звуку [р'] у кінці слів (*лікар, токар, пекар, кобзар, Ігор*);

г) відсутність пом'якшення шиплячих приголосних у кінці слів (*ідеши, пишеш, ріж, не плач*);

д) не оглушення дзвінких приголосних у кінці слів (*зуб, сад, гараж, через*) та перед глухими приголосними (*казка, ложка, загадка, голубка*);

е) відсутність пом'якшення приголосних перед [е] (*день, лебідь, нести, темно, село*);

є) відсутність пом'якшення губних приголосних у кінці слів (*любов, кров*);

у лексиці:

а) власне українські слова (*багаття, баритися, батьківщина, заздалегідь, кремезний, лелека, либонь, гай, смуга, галушка, мрія, огрядний, линути, трембіта, гопак, хурделиця, бандура, біля, задля, з-поза, але, проте, якщо, або, щойно, хай, нехай, майже, навіть, звичайно, безперечно* тощо);

б) власне українська лексика, зумовлена власне українськими словотворчими засобами (суфікси: *-ин(а)* (*долина, горошина, баранина, хвилина, година*); *-ин(и)* (*відвідини, заручини*); *-анин(а)* (*біганина, штовханина*); *-щин(а), -ччин(а)* (*Київ*

щина, Полтавщина, Донеччина, Вінниччина); -ник, -ниц(я) (кранівник — кранівниця, письменник — письменниця); -ець, -овець (кравець, промовець, службовець, урядовець); -ій (водій, носій); -ень (красень, півень); -ищ(е) (дворище, горище); -от(а) (дрібнота, скорбота); -неч(а) (ворожнеча, дорожняча); -анн(я), -енн(я), -інн(я), -ванн(я), -уванн(я) (поривання, примирення, горіння, дозрівання, маневрування); -ач (викладач); -ич (керманіч); -ов(ий) (черговий); -ух(а) (цокотуха); -ак (літак); -ур (стовбур); -ив(о) (морозиво, печиво); -их(а) (Іваниха, Ковалиха); -енк(о), -чук (бондаренко — Бондаренко, бондарчук — Бондарчук); -уват(ий), -юват(ий) (довгуватий, синюватий); -овит(ий) (талановитий); -езн(ий), -елезн(ий), -енн(ий) (довжезний, довжелезний, незнищений); -анн(ий) (невблаганний); -есеньк(ий), -ісіньк(ий), -юсіньк(ий) (тонесенький, білісінький, малюсінький); префікси: су- (суміш, сусід); перед- (передгроззя); між- (міжгір'я); по- (поверх, подвір'я); при- (прізвище, прізвисько, прірва), де-, абі- (дехто, абіщо) та ін.);

у морфології:

а) наявність четвертої відміни, до якої належать іменники — назви малих істот (дівча, хлоп'я, теля, курча, ягня, лоша);

б) кличний відмінок (мамо, тату, сестро, брате, Галю, Ігоре, зоре, місяцю, Україно);

в) закінчення -ові, -еві у давальному й місцевому відмінках іменників чоловічого роду (Петрові, хлопцеві, приятелеві, на Василеві);

г) стягнені форми прикметників жіночого і середнього роду та у множині (зелена, зелене, зелені, а не зелена(я), зелене(є), зелені(і));

д) форма майбутнього часу недоконаного виду (ходитиму, робитиму).

Українська мова функціонує у двох формах — усній і писемній, а також у двох виявах — у літературному та діалектному. Літературною мовою послуговуються в усіх навчальних закладах, державних і громадських установах, пресі, радіо, телебаченні, кіно, нею користується переважна більшість людей, для яких українська мова є рідною. Тобто літературна мова є загальнонародною. Основною ознакою літературної мови є її норма, яка має важливе суспільне значення, бо вона сприяє безперешкодному спілкуванню людей із різних регіонів України, мова яких характеризується певними діалектними рисами. На теренах України сформувалося три основні групи територіальних говорів: північна (поліська), південно-західна і південно-східна. Кожній групі говорів і говірок властиві специфічні фонетичні, граматичні й лексичні особливості.

§ 2. Багатозначні й однозначні слова. Пряме й переносне значення слів

Лексика (від гр. *lexikós* — той, що стосується слова) — це всі слова, що є в тій чи іншій мові. Крім того, терміном «лексика» позначають окремі шари лексики (книжна, емоційно забарвлена, нейтральна) або групи (побутова, професійна, сільськогосподарська), словниковий склад окремих творів чи письменників (лексика «Лісової пісні» Лесі Українки).

Наука, яка вивчає лексичний склад мови, називається лексикологією (від гр. *lexis* — слово і *logos* — вчення). У лексикології слово ще має назву *лексема*.

Кожна мова складається зі слів, і слово є однією з основних одиниць мови. Окремо взяті мовні звуки, а також складові частини слова (корінь, основа, суфікс, префікс) поза словом не вживаються і мають певне значення лише у слові. Зі слів складаються словосполучення і речення.

Слово — одиниця мови, яка дає найменування предметам, діям і процесам, властивостям (*кошик, віз, лопата, дерево, честь, обізнаність, зелень, даль, сум; їхати, вирізувати, переносити, відтворювати, слухати; добрий, урівноважений, учорашній, ввічливий*). Усі слова у мові за значенням поділяються на дві групи — самостійні (*день, горіх, відрізок, довгий, зелений, визначений; рости, косити, виробляти; далеко, давно, холодно, по-нашому*) і службові (*сонце і небо; сьогодні чи завтра; дерево, а не куц; хотів би; ні до кого; ні з ким; за лісом; при дорозі; біля криниці; поміж житами; посеред поля*). Самостійні слова обов'язково щось називають, а службові виражають різні відношення між самостійними словами у словосполученнях та реченнях. Повнозначні слова можуть позначати конкретні предмети й абстрактні поняття, виражати емоції, волю, стосунки між людьми, передавати ознаки і властивості, процеси, дії і стани, оформляти модальність висловлювання — можливість, неможливість, бажання, волевиявлення тощо.

Слово як одиниця мови характеризується такими ознаками, за якими вона відрізняється від інших мовних одиниць: 1) складається із звуків і має один основний наголос; 2) має лексичне значення, тобто називає предмети, ознаки, процеси